

МИКОЛА ФУКС.

ПРО ГОРОДИЩА СКИТСЬКОЇ ДОБИ НА ХАРКІВЩИНІ.

Протягом останніх 4—5 років група дослідників, що працює під керівництвом проф. О. С. Федоровського, зробила досліді в межах Харківщини, переважно в межах колишніх повітів Охтирського, Богодухівського, Валківського, Харківського (в його S частині) та Зміївського (в його N частині) більш як 40 городищ із загальної кількості їхньої на території Харківщини—120.

Досліді ці показали, що в тій частині Харківщини, що її більш-менш вивчено, зустрічаються городища переважно лише скитської та слов'янської доби.

У цій роботі зібрано матеріали про 15 городищ, скитське походження яких більш-менш встановлено, та зроблено першу спробу встановити типологічні риси городищ цієї доби на Харківщині.

Вже перші досліді показали, що засоби будування городищ скитської доби далеко різноманітніші, ніж городищ слов'янських, що мають одоманітний устрій не тільки в межах Харківщини, але ледве чи не на всій території України, відрізняючись, майже, лише розміром.

Городища-ж скитської доби відрізняються одне від одного не тільки розміром, але й силою та засобами збудування своїх фортець.

Тому саме дослідження тільки 15 городищ цієї доби, хоч би й на території лише частини колишньої губернії, не дає ще достатнього матеріалу для остаточних висновків про їхню типологію, й усі висновки цієї статті—треба вважати за попередні.

Раніш, ніж братися до опису городищ, що їх досліджено, я вважав за доцільне обговорити деяку загальну термінологію, що вживаю в цій статті.

Під словом «городище» я розумію всю площу колишньої та вже покинутої оселі, що її колись захищали фортеці. Коли городище складається з декількох частин, що їх укріплено окремо, то ту частину його, що має самостійне значення, незалежне від інших частин, тоб-то основне ядро городища, я називаю «головний двір» городища. Ті-ж частини городища, що самостійного значення не мають, а їх пригороджено до головного двора—«передгороддя».

Комплекс укріплень, що огорожують ту або іншу частину городища, я називаю «огорожею», відрізняючи: «головну огорожу», що захищає головний двір, та «огорожу передгороддя». Крім того, коли самостійна огорожа не захищає яку-небудь окрему площу, а лише зміцнює другу огорожу, я називаю її—«додаткова огорожа».

Частину огорожі, що не має природнього захисту та проведена по більш-менш рівному просторі, я називаю «напольним боком огорожі».

Елементи огорожі я називаю, як звичайно: вал, рів, тераса. Схил валу вбік площі, що її він захищає—це «внутрішній схил», супротивлякий схил—«зовнішній». Також відрізняю я й боки рову. Терасу, що заступає місце валу,—я називаю «горішня тераса». Терасу-ж, що заступає рів,—«долішня тераса».

Коли огорожа складається з валу та рову, що розташовані поперед ним, це—«нормальна огорожа». Крім «нормального» типу огорожі, зустрічаються «ускладнені огорожі». Найпростіше ускладнення—це невеличкий валок поперед зовнішнього боку рову («глясис»). Дальше ускладнення це «подвоєна огорожа», що складається з двох нормальних огорож, при чому зовнішній край першого рову сполучається без перерви з внутрішнім краєм другого валу. Найбільше ускладнення це—глясис поперед подвоєної огорожі.

По схилах місце валу та рову часто заступають тераси. При тому зустрічаються такі комбінації: 1) горішня тераса та рів, 2) вал та долишня тераса, 3) горішня та долишня тераса. Перша комбінація зустрічається частіше по пологих схилах, при чому, мабуть, землю, як копали рова, відкидали на внутрішній край рову й там розрівнювали. Тому внутрішній край рову завжди значно підвищено супроти зовнішнього. Ускладнені огорожі по крутих схилах зберігають, звичайно, тільки горішній вал та тераси замість ровів.

«Ширина огорожі»—це загальна ширина всіх її елементів (валу, рову, глясису й т. и.). «Височину»—береться по вертикалі від гребеня валу до дна рову.

Для огорож, що їх ускладнено, береться височину для першого валу та першого рову, звичайно, найсильніших.

Унутрішня площа городища—це площа, що її обмежує лінія гребеня головної огорожі, а по тих частинах, де є тільки природні захислення—лінія початку крутого схилу. Площа передгороддя—це площа, що її обмежує теж лінія гребеня валу її огорожі, з боку головної огорожі—лінія зовнішнього краю її рову: с. т. завжди береться тільки та площа, що її можливо було використати для оселі.

«Вхід»—це коротка перерва огорожі, або, частіше, тільки більш-менш значне зниження валу та помітний пересип рову.

З 15 городищ, що їх досліджено, 3 лежать в кол. Охтирському пов., 2—в Богодухівському, 6—у Валківському, 2—в Харківському, та 2 в Зміївському.

У колишньому Охтирському повіті:

1. Городище в 2-х кл. на NW від с. Сосонки, у верхів'ї р. Сосонки (пр. доплив р. Ворскла), на урочищі Дубовик, посеред величезного колишнього Буймерівського лісу («Дубівське»).

Головний двір городища розташовано на середній частині горбовини, окресленій з S—долиною р. Сосонки, з O—NO—сухим ярком, що впадає в Сосонку, а з SW та W—невеличкими відвершками долини річки. Лише на NW—тягнеться вододільна площа.

Городище складається з головного двору, 3-х передгородь, що прилучені до головної огорожі, та ще одного передгороддя, що приторожене до одного з передгородь.

Головна огорожа—завдовжки 1230 метр. на всьому протязі складається з міцного валу та глибокого рову. Лише в 2-х місцях, по крутих схилах до відверників, склад огорожі змінюється: на N, на невеликому просторі, рову зовсім нема, на SW—його заступає тераса. Вал зберігся в обох випадках.

Площа головного двору більш як 110.000 кв. метрів. Ширина головної огорожі 30—40 метрів, височина, звичайно, 9—10 метрів, у виключному випадку—16 метрів (від гребеня валу до долинної тераси, що заступає в цьому місці рів).

Головна огорожа має 4 перерви-входи: з них 3 сучасних, здається, будуванню головної огорожі, а 4-й новий. S—вхід має по обидва боки по дві ями: на гребені валу круглу яму, а на внутрішньому схилі—подовгасту. Такі-ж ями має й N—вхід. На SO вході накопано декілька ям—здається, тут копали шукачі скарбів, тому саме не можна вирішити, чи були тут такі самі ями, як по других входах, чи ні. W—вхід (новий)—ям не має.

Кожний давній вхід захищено передгороддям. Передгороддя, що захищає N—вхід (довжина огорожі 150 метрів, площа 3500 кв. метрів), збудовано так: на W—вал передгороддя наближається під прямим кутом до рову головної огорожі та кінчається над його зовнішнім схилом, рови-ж сполучаються; з O—огорожа тягнеться понад невеличким ярком, потім звертається та кладеться рівнобіжно головній огорожі. Між ровами головної огорожі та огорожі передгороддя залишається вузький вхід; на обидва боки від нього—дві круглі ями. Ширина огорожі по тих місцях, що найкраще збереглися—25 метрів, височина—не більш як 7 метрів.

Передгороддя, розташоване перед SO—входом, збудоване цілком аналогічно, як і N—передгороддя. Довжина його огорожі—250 метрів. Площа—6500 метрів. Ширина огорожі—25 метрів, височина не більш як 8,5 метрів. На валі, де він наближається до рову головної огорожі, дві ями—кругла та подовгаста, на завороті біля входу—дві круглі.

Огорожа передгороддя, що прилучається одним кінцем до огорожі SO передгороддя, а другим до крутого схилу до р. Сосонки, має слабкіший профіль валу та рів, що часто зникає. Довжина цієї огорожі—близько

200 метрів. Площа, що її захищено,—10500 кв. метрів. Вхід—проста перерва огорожі. По обох кінцях огорожі—круглі ями.

S—передгороддя розташовано по схилу до долини р. Сосонки.

Огорожа з обох боків прилучена до головної огорожі під простим кутом, при чому, для неї використано дві відножини; по них огорожа знижується до долини р. Сосонки. На крутій відножині, що прилучена до головної огорожі на O—немає ні валу, ні рову, тільки кругла яма зазначає місце прилучення. Трохи ширше розпочинається вал, а потім рів. На W відножина пологістіша—там від самого прилучення тягнеться рів та вал. Понад долиною, над крутим, але невисоким схилом до р. Сосонки, рову немає, а вал має широку перерву. Тут же вхід до передгороддя, коло нього кругла яма.

Довжина огорожі 400 метрів, площа коло 18000 кв. метрів.

На всій площі головного двору розташована величезна кількість круглих ям, що мають, звичайно, діаметр від 2 до 8 метрів, глибину від 0,5 до 2 метр. Майже в центрі головного двору є яма, що має діаметр коло 25 метрів; а глибину 2 метр., в SW-частині—дві сполучені ями діаметром—13 метр., в NW—одна така сама.

Іноді ями розташовано на внутрішньому схилі валу, аж біля гребеня, на зовнішньому схилі вони майже не зустрічаються. N—передгороддя також має низку ям. По інших передгороддях їх майже зовсім немає.

Городище та його околиці вкриті лісом, рілля зовсім немає. Тому саме—знахідки нечисленні. Знайдено: уламки посуду з дріочками швінцю, чорно-глянсуватого посуду, що його знаходив В. А. Городцов в Більському городищі, та уламки амфор. В розрізах валів—шари попелу та перепаленої глини.

Городище вперше зазначено на Археологічній мапі проф. Д. І. Багалія. Раніших вказівок не було.

2. Городище в 2 кл. на NW від с. Кам'яносського, на лівому березі яра Довгого, що впадає, вліворуч, у р. Боромлю, біля впадіння останньої в р. Ворекло, на урочищі Деменове, в межах колишнього Бутмерівського лісу.

Центральна частина городища розташована на височині, що її обмежено на NW—яром Довгим на NO та на W недовгими ярками, що впадають в нього.

O та S частину обернено в бік вододільної площі.

Городище складається з головного двору та 3-х передгородь на N, W та SO.

Площа головного двору трохи менша, як 50.000 кв. метрів. Головна огорожа, що має довжину коло 900 метрів, складається з міцного валу та глибокого рову. Огорожа має перерву (крім входів) лише в двох місцях: на N, де її розрізує відвершок ярка, та на W, де огорожа тягнеться понад крутим схилом до другого ярка. В обох випадках вал зберігається краще ніж рів: він ще тягнеться, коли рову вже немає й розпочинається раніше від рову.

Крім цього, головна огорожа має три перерви для входів. Усі три входи улаштовано на N та W частині огорожі та захищено передгороддями.

Один із входів повернуто до долини яру Довгого, два других розташовано понад ярками, з обох боків напольної частини головної огорожі. Останні два входи мають із обох боків такі-ж ями, як входи на Дубівському городищі.

N—передгороддя захищає головну огорожу на протязі більш, як 350 метрів. Розташовано його на схилі до яра Довгого (W—частина) та на горбі (O—частина). Отже, схил розподіляє це передгороддя на дві верівні частини, с. т. на два передгороддя, при тому горішнє захищене від долинного тільки крутим схилом. Долишнє передгороддя цілком аналогічне до S—передгороддя Дубівського городища: 1) по крутих схилах—перерви огорожі, переважно рову, 2) понад схилом до течії яру—рову немає, 3) також для устрою використано дві відножини та ярки між ними.

Горішня-ж частина аналогічна N та SO—передгороддям Дубівського городища. Вона захищає NO—вхід до головного двору. Але устрій її огорожі трохи інший та технічно більш вмілий, ніж на Дубівському городищі. Наближаючися до головної огорожі, рів різко закінчується, а вал обходить його кінець та лягає рівнобіжно до рову головної огорожі, залишаючи вузький вхід. На зовнішньому краю рову головної огорожі єсть яма так само, як на входах Дубівського городища.

Загальний протяг огорожі N—передгороддя (як горішньої, так і долишньої її частини)—680 метрів, площа—40.000 метрів.

W—передгороддя захищає W—вхід у городище. Воно збудоване цілком аналогічно горішній частині N—передгороддя: також не має огорожі понад ярком, також збудовано вхід у передгороддя. Протяг захищеної частини передгороддя—150 метрів, та не захищено (понад ярком) 100 метрів. Площа коло 7000 метрів.

SO—передгороддя захищає з напольного боку значну частину головної огорожі (400 метрів). На W воно прилучене до головної огорожі таким само способом, як і два інші передгороддя. На NO—прилучення простіше: тут рів цього передгороддя лягає рівнобіжно до рову горішньої частини N—передгороддя, тягнеться так декілька метрів, потім і рів і вал зникають, не доходячи до рову головного городища метрів на 10.

Загальний протяг огорожі—700 метрів. Площа передгороддя 36.000 метрів. Мінь огорож, як головного двору, так і передгороддя—більшменш—одноманітна. Ширина 25—30 метрів, височина до 8½ метрів.

Городище вкрите лісом. Лише у W частині головного двору—коло 10000 кв. метрів ріллі: тут колись стояла лісникова хата. На валах є ями. Частину їх, мабуть, понакопали шукачі скарбів. Знахідки (тільки на ріллі): уламки сучасного посуду, рідкі уламки посуду ранньої слов'янської доби та уламки амфор. Останні, здається,—дають добу городища.

Городище вперше зазначене на мапі проф. Д. І. Багалія. Раніші вказівок не було.

3. Городище в 2 кл. на W від с. Боголюбівки, на горбовинах пр. бер. р. Ворскла, в межах кол. Буймерівського лісу.

Городище розташоване на горбовині, що окреслена з S—схилом до долини Ворскла, з N—схилом до яру, що впадає в Ворскло коло с. Боголюбівки; на O—вузька відножина між ярком та долиною Ворскла, на W—вододільні площі.

Городище становить, майже, прямокутну площу більш, як 75.000 кв. метрів. Із заходу цю площу захищено огорожею, яку переведено на пологішому схилі та яка складається з глибокого рову та горішньої тераси. Ця огорожа тягнеться 215 метрів від краю схилу долини Ворскла до схилу яру, де огорожа завертає та лягає рівнобіжно до яру. На звороті—вхід. Над яром рів заступає тераса, що тягнеться більше, як 400 метрів. Далі знову зворот (на O), і терасу заступає рів. Рів тягнеться від яру до схилу до долини Ворскла—160 метрів. Внутрішній край цього рову також підвищено, тільки вся східня огорожа тут значно слабша, ніж західня частина її. Понад схилом до долини Ворскла ніякої огорожі немає.

Частину площі городища розорано. На другій частині ще недавно був ліс.

У W—частині городища—група могил (9), на O, на огорожі та з зовнішнього її боку—друга група (7). Далі на O, на відножині—декілька могил, що їх уже цілком розорано. У ґрунті багато попелу. Знахідки: уламки посуду з дрічками на вінці, амфор, чорно-глянсуватих мисок, 2 бронзові скитські стрілки.

Городище вперше розшукали М. С. Пронін та я р. 1924. Літературні вказівок—не було. Селяни звуть городище «могилки» й за городище його не вважають.

У колишньому Богодухівському повіті:

4. Городище в 3 кл. на W від с. Полкової Микитівки, на ярах р. Куп'євахи (сточ. Ворскла) та яру Валкового, в межах лісів, що тяглися колись понад Мерлом, на вододільній площі, утвореній відвершками ярів р. Куп'євахи (з NW) та Мерла (з S та SW).

Городище має зо всіх боків одноманітну огорожу, що складається з валу, рову та, здебільшого, глянсу. Профіль огорожі змінюється тільки на S, де понад крутим схилом до яру Валкового, де місце рову та валу заступають горішня та долишня тераси, та з напольного боку (NO), де огорожа значно зміцнюється. Загальний протяг огорожі 2800 метрів. Ширина її 25—30 метрів, височина—4,5—6 метрів, по місцях, що найкраще збереглися. Площа городища—540.000 кв. метрів.

По багатьох місцях (до 15) огорожу перерізано дорогами, але за входи, що сучасні городищу, можна визнати тільки три таких місця: на W—в бік ярів Куп'євахи, на S в бік яру Валкового та на NO—на напольний бік.

Внутрішню площу городища, крім невеличких частин на SO, SW та NW— всю розорано. Розорано також значні частини огорожі з N, NO та W. Ті частини площі городища та огорожі, що їх не розорано, вкриті лісом.

На внутрішній площі городища О. О. Поталів знайшов понелища, де він зібрав численні уламки посуду з дірочками на вінці, чорно-глинясуватих мисок Більського типу, амфор, та т. и.

Городище зазначено на мапі проф. Д. І. Багалія, та на 3-х верст. мапі Генерального штабу. Раніше вказівок не було.

5. Городище в 3 кл. на NO від с. Городного та на 1¹/₂ кл. на O від с. Козіївки, на р. Городнянці, в межах лісів, що колись тяглись понад Мерлом.

Городище розташоване на горбівині, обмеженій з W долиною Городнянки, а з N та S—ярками, що впадають до неї. O—частина—напольна.

Городище складається з головного двору та передгороддя, що прилучається до нього з напольного боку.

Головний двір городища оточує зо всіх боків огорожа, що складається з валу та рову протягом 925 метр. Ширина огорожі до 30 метр., височина до 7 метр. З N та S—огорожу збудовано краєм схилу до р. Городнянки та ярків, при тому вал збудовано по краю горбівини, а рів уже на півсякці. Площа головного двору—54000 кв. метрів.

Огорожа має 4 перерви—входи: на NW звороті—на р. Городнянку та SW—на південний ярк, на SO, коло прилучення огорожі передгороддя, та на W—у напольний бік. 2-й та 4-й входи мають такі-ж самі ями по боках, як і входи на Дубівському городищі.

Огорожа передгороддя протягом 685 метрів теж складається з валу та рову. Вона ще трохи міцніша, ніж головна огорожа (ширина 25—30 метр., височина 8—8,5 метрів). Огорожа прилучається на S та на N до рову головної огорожі, при тому кінці її, наближаючись до головної огорожі, трохи відгинаються всередину городища та відкривають вузькі входи в передгороддя. На валах коло прилучення такі-ж ями, як на Дубівському городищі. Крім цих двох входів, передгороддя має ще один з напольного боку. З обох боків цього входу—також ями. Загальна площа передгороддя 6000 кв. метрів. На 30 метрів перед зовнішнім краєм рову передгороддя тягнеться рівнобіжно до нього, додаткова огорожа, що складається з валу та рову, менш міцних: ширина до 13 метр., височина до 2-х метр. Кінці огорожі зникають по схилах до ярків. Протяг—більший як 350 метр. Супроти входу до передгороддя, на валу, яма. Вхід через додаткову огорожу трохи на N від цієї ями.

Площу городища та передгороддя цілком розорано, але рілля валів та ровів не торкнулася. На внутрішньому схилі валів багато ям, особливо на NO кутку передгороддя, де, крім низки невеличких ям, єсть яма, що має діаметр 12—14 м. та глибину 5 метрів. На ріллі—уламки посуду з

дірочками по вінцю. Городище зазначено на малі проф. Багалія¹⁾.

У колишньому Валківському повіті:

6. Городище в 3 кл. на N від с. Коломак, на Лозовому ярі, в межах смуги лісів, що тяглася колись правим берегом р. Коломак.

Городище розташоване на горбовині, окресленій з W Лозовим Яром, а з N та S двома ярками, що впадають в Лозовий Яр. О та SO частини городища—напольна.

Городище складається з головного двору та передгороддя. Вал огорожі головного двору понад яром та ярками проведено по горішньому краю схилу, а рів на схилі. Загальний протяг головної огорожі—900 метр., площа—54000 кв. метрів. Головна огорожа має 4 входи: на N—на яр, на NW кутку—на Лозовий Яр, та на NO й SO кутках коло прилучень огорожі передгороддя—на напольний бік.

Огорожа передгороддя, що теж складається з валу та рову, має проти 850 метрів. Ширина огорожі—до 30 метр., височина 4—5 метрів. Площа передгороддя—80.000 кв. метр. Огорожу прилучено до головної огорожі так само, як і на Городянському городищі. Входів—3, по тих же місцях, що й на Городянському городищі. З напольного боку також є додаткова огорожа—300 метр. завдовжки, 10 метр. завширшки та 2-х метр. заввишки. Кінці її також зникають по схилах до ярків.

Городище розоране та сильно зруйноване. Орють не тільки дворі городища, але й огорожі; на ріллі численні уламки посуду з дірочками по вінцю, амфор й т. и.

Городище відоме ще з кінця 16-го віку, як «Коломацьке» городище (зазначено на малі проф. Д. І. Багалія²⁾).

Розшукали та дослідили О. С. Федоровський та О. О. Потанів 1924 р.

7. Городище коло х. Закозарівка (0,5 кл. на N), на р. Березовій й (пр. допл. р. Удів) у смугі лісів понад Удами, у 6 кл. від вододілу Дніпра та Дону (Муравський шлях).

Городище розташоване на горбовині лів. бер. р. Березової (з S) та її ярків (з O та W).

Площу городища (115.000 кв. метр.) оточує огорожа, що на всьому протязі (1300 метр.) складається з валу та рову (ширина огорожі 20 метр., височина до 4 метр.). Тільки в S частині, на крутому схилі в річці, рів переходить у долишню терасу, та на NO, в одному місці на рівні видно немов подвоєння огорожі. Огорожа має 2 перерви для входів: на O та на W, та, крім того, в декількох місцях її перерізано дорогами. Один з таких перерізів, що веде на південь, можливо, теж сучасний городищу.

¹⁾ Раніші вказівки є у Бантині-Каменського („Дипломатическая переписка Польшей“ т. III) та у Філ. Гумілевського („Истор.-стат. описание Харьк. епархии“).

²⁾ Перші вказівки є ще в XVI в. (див. Беляев. Сторожевая, станичная и вала служба. М. 1846). Пізніше про його згадують Філ. Гумілевський та пр. Ю. Морозів. („О Городищах“ в „Матер. Харьк. Предв. ком.“).

Значну частину площі та огорожі розорано. Остання частина під лісом.

На SW частині площі—декілька ям. Зустрічаються ями й на валах.

Знахідки: уламки посуду з дірочками по вінцю й т. и.

Зазначено на малі проф. Д. І. Багалія.

8. Городище коло х. Шейермана, на р. Люботинці, в смузі квл. лісів понад Удами, в 4—5 кл. від Муравського шляху.

Розташоване на пологістій горбовині л. бер. р. Люботинки (з SW). Городище має площу більшу, як 43000 кв. метр. Огорожа його складається з рову та валу, лише в частині, оберненій до річки—долина тераса, а в середній частині цього боку, на протязі декількох метрів, замість валу—горішня тераса.

Протяг огорожі — 800 метр., ширина її 20—30 метр., височина 3—4 метр.

Вхід не менше, як з: на O, W та S (на річку). Можливо, що є ще вхід на N, але там огорожу зовсім розорано.

Майже 75% площі городища та огорожі розорано. Остання частина під садком.

Знахідки вельми численні: уламки посуду з дірочками по вінцю, амфор та, особливо, чорно-глинауватих мисок Більського типу.

Зазначено вперше на малі проф. Д. І. Багалія.

9. Городище в 2 кл. на зах. від х. Караван, на яру Ржавому (пр. прит. р. Мерефи в її верхині), в лісі, в 2—3 кл. від Муравського шляху.

Городище розташоване на горбовині, окресленій з S та O — яром Ржавим, а з W ярком, та впадає до яру Ржавого на SW від городища. S та SO бік—є напольний. Городище складається з головного двору та передгороддя, що прилучене з напольного боку. Головний двір має площу 18000 кв. метр. Огорожа оточує його з трьох боків і має протяг 385 метр., з четвертої (з боку ярка), на протязі 140 метр., тільки природний схил. Огорожа розпочинається від SW кутка головного двору. Тут вона складається з рову, що його проведено на пологістому схилі, та горішньої тераси; на SO частині огорожі, донад схилом до яру—рів заступає долина тераса. На O та на N—рів (знову є й огорожа) приймає свій нормальний вигляд. Понад ярком є декілька довгастих ям, що сполучені одна з одною, немов це тераса або рів, але вони метрів за 35 від прилучення огорожі до ярка зникають.

Вхід тепер примітний тільки один—на NO кутку огорожі, коло прилучення огорожі передгороддя. Огорожа передгороддя охоплює головний двір з NO та N, захищаючи вхід. Площа передгороддя 15000 кв. метр. Огорожа тягнеться з O та N передгороддя, складаючись на всьому протязі з валу та рову. Збоку ярка метрів на 100 огорожі зовсім немає, але край схилу до ярка зроблено крутішим. Ширина огорожі 10—15 метрів. В огорожі 2 входи: один майже непримітний, коло входу з головної огорожі,

другий—на N. Від цього входу до ярка на гребені валу низка ям. Можливо, що деякі з них покопали шукачі скарбів.

На N від городища на ріллі тягнеться низка попелищ (золювиків) з численними знахідками уламків посуду (з дірочками по вінцю, амфори та т. и.). Такі-ж знахідки й на городищі.

Городище вкрите лісом.

На малі проф. Д. І. Багалія — не зазначено. Городище знайшов студ. Заховаєв.

10. Городище при х. Городище, у верховині р. Одринки, в смузі великих лісів на лівобережжі р. Микі, 6—7 кл. від Муравського шляху. Городище розташоване по горбовинах, окреслених з W долиною р. Одринки, з S та N—ярками, що впадають у цю річку. З O тягнуться вододільні площі до Муравського шляху. Горбовина ця, що має бл. долини 8—10 метр. заввишки, значно підвищується вбік вододілу. Майже посередині, між північними та південними ярками, в долину впадає ще один ярк. Верхів'я цього ярка в північній частині городища, де він тягнеться спочатку на O, потім звертає на S та на W, та розподіляє площу городища на дві нерівні частини: поодинокій горб на W від ярка та горбовини на N, O та S від нього.

Городище складається з головного двору та двох передгородь.

Головну огорожу розташовано на поодинокому горбі. Горба цілком розорано. На горішній його площі не залишилося ніяких укріплень, лише коло підгір'я горба в бік долини річки, в 2-х місцях, на невеличкому протязі, зберігся рів, проміж ними є тераса; та з N—рів зберігся на всьому майже протязі. При звороті на S він зникає на ріллі. O та S пологістю схилу горба розорано.

Коли провести, гадаючи, лінію огорожі по більш-менш крутій частині схилу, тоді протяз огорожі буде 600 метр. (з них 350 збереглося, а 250 розорано). Площа, що її охоплює огорожа—24000 кв. метр.

Перше передгороддя прилучається до головної огорожі широким валом та ровом, що від NW кутка головного двору тягнеться схилом до долини річки. Після звороту від долини на O огорожа незабаром лягає рівнобіжно до правого берега середнього ярка. Огорожу цю, майже на всьому протязі—розорано, але її можна простежити на всьому N та, частково, по O боку. Далі вона зникає на ріллі. В тій частині, що збереглася, огорожа складається з валу та рову. Ширина її 10—15 метр., пересічна височина—2 метри. Протяз—650 метр. в тій частині, що можна простежити, та метр. 350—в тій розораній частині, коли проводити її, гадаючи далі понад ярком. Площа—коло 52000 кв. метр. На N прилученні першого передгороддя до головної огорожі, рів останньої пересипано. Така-ж частка пересипаного рову є й на SW кутку головної огорожі; очевидно, передгороддя тут прилучалося до неї. Вхід головної огорожі не збереглося. Вхід першого передгороддя збереглося два: на N—коло верхівки ярка та на O—на ярк.

Друге передгороддя прилучене до першого на N, зараз після звороту огорожі над долиною, при тому рів першої огорожі теж пересичано. Від прилучення огорожа другого передгороддя тягнеться декілька метрів на NW, а потім круто завертає та йде понад берегом долини. Коло впаду в долину N—ярка огорожа знову завертає (на O) та тягнеться вгору, спочатку понад ярком, потім напольним боком до S—ярка, потім понад цим ярком до його впаду в долину річки й знову понад річкою до гирла середнього ярка. Склад огорожі змінюється: понад долиною її тепер сильно зруйновано, але в місцях, що трохи краще збереглися, видно, що вона має, звичайно, вал та рів. Понад ярками—теж вал та рів (иноді вал заступає горішня тераса), з напольного-ж боку надзвичайно міцна огорожа, що складається з подвійної огорожі та площа — 230,000 кв. метр. Ширина огорожі понад N—35 метр., висотлясису. Протяг огорожі другого передгороддя більш, як 2000 метр., чина — до 9 метр., з напольного боку ширина 50—55 метр., височина — 6,5 метр.

Вхід зберігся тільки один—у NO кутку огорожі, але їх було більше. Можливо, був вхід і на SO звороті. Були, мабуть, виходи й на долину. Городище колись було вкрите лісом, але вже багато років тому ліс вирубано.

У S частині городища розташовано будівлі та двори х. Городище.

Уся остання частина, крім частини огорожі другого передгороддя, — під полями та городами.

Знахідки на території городища—уламки посуду з дірочками по вінцю, амфор, та, рідко, чорно-гліясуватого посуду. По валах другого передгороддя багато перепаленої глини.

Зазначено на мапі проф. Д. І. Багалія¹⁾.

11. Городище на 0,5 кл. на W від с. Баранівки, на першій р. Турушка (л. допл. Мжі), в межах кол. Турушківського лісу, на 2—3 кл. від Муравського шляху.

Розташоване на горбовині, окресленій з O долиною яра, а з S та SW—його відгір'ям. NW та N бік — напольний.

Городище складається з головного двору та передгороддя. Головний двір має площу трохи більш, як 8000 метр. Головна огорожа складається з напольного боку, в частині, що непокрита огорожею передгороддя, — з валу та рову, в останній частині—слабкого рову та невисокої горішньої тераси. Протяг головної огорожі — 335 метр. Ширина її — 10—15 метр., височина (з напольного боку) 2 — 2½ метри.

Огорожа передгороддя прилучена до огорожі головної на O та на W та оточує її збоку ярів, а не з напольного боку, як звичайно. На прилученні рови огорожі сполучаються, рів головної огорожі на O трохи пере-

¹⁾ Городище було відоме дослідникам XIX в. В. Пассекові та Філ. Гумілевському, а через них і проф. Ю. Морозову.

сипано, на W, на прилученні, влаштовано вхід, спільний як для головного двору, так і для передгороддя. Огорожа складається з валу та рову, що мають ширину та височину не меншу, як вал та рів напольного боку головної огорожі. Протяг огорожі передгороддя — 270 метр. Площа — 5500 кв. метр.

Спереду головної огорожі, на O від входу, є окрема, невеличка частина огорожі, що складається з слабого валу та такого-ж самого рову.

Городище розташоване в лісі. Лише S передгороддя використано під садок та город.

Знахідки — уламки посуду з дірочками по вінцю.

Відоме з першої половини XIX в., тоді мало ймення «Козарівське».

Зазначено на мапі проф. Д. І. Багалія.

У колишньому Харківському повіті:

12. Городище в 2¹/₂ в.л. на NW від с. Великої Данилівки, на пр. бер. р. Харків, у лісі.

Городище розташоване на вузькому розі, утвореному з W та SW крутобережним мокрим яром, а з O широкими рукавами долини р. Харкова.

На S — схил до долини, N та NO, частина — напольна.

Городище складається з головної огорожі та передгороддя.

Крім того, спереду передгороддя розташовано дві додаткові огорожі, а на S від головного двору тягнеться вузький ріг, що має явні ознаки оселі, але його зовсім розорано, й тому тепер не можна вирішити, чи був він колись скріплений, чи ні?

Головний двір, що має площу більшу, як 10000 кв. метр., захищено на S на вузькому ушійку рогу, подвійна огорожа, але зовнішній вал її являє собою швидше горішню терасу, ніж вал; зовнішній рів на схід від ушійку сполучений з внутрішнім. На звороті огорожі, на SO, вал зникає, його заступає горішня тераса. Рів зберігається, але далі й вона заступає долішня тераса. З напольного боку огорожа складається з двох широкого та низького валу та з рову, що тягнеться до яру. Над яром жадної огорожі немає.

Ширина огорожі напольного боку до 20 метр., височина до 3 метр.

Входи — на S через подвійну огорожу та на N через огорожу напольного боку. Протяг огорожі — 350 метр. Незахищена частина — 165 метр.

Огорожа передгороддя прилучена до головної з напольного боку, на O, при чому, рів головної огорожі пересипано, а вали сполучені тільки на пересипу, гребеня валу понижено. Площа передгороддя — 12500 кв. метр. Огорожа, що складається на всьому протязі з міцного валу та глибокого рову, обіймає площу з O та N, до яру. В яру вал зникає, а рів заступає долішня тераса, що тягнеться понад яром — з напольної огорожі головного двору. Протяг огорожі — 370 метр. Ширина до 40 метр., височина до 8,5 метр. Входи — два: на O та на NW — обидва коло схилів.

Перед огорожею передгороддя розташовано складну систему не так міцних огорож. На 5 метр. від зовнішнього краю рову перед О—входом у передгороддя—є рів завдовжки 30 метр., завширшки—5 метр. Перед ним додаткова огорожа, що тягнеться перед огорожею передгороддя на віддалі—15—30 метрів. Кінці її на О та на W—зникають по схилах. Огорожа складається нормально з рову та з валу, але іноді рів або вал зникають. Ширина огорожі—5—6 метрів, височина 1—1½ метри. Протяг—320—330 метрів: Огорожа має два входи, що відповідають входам до передгороддя.

Перед цією огорожею на віддалі 30—150 метрів тягнеться друга така сама огорожа, що складається теж з валу та рову, тільки перерви на них зустрічаються частіше.

О—кінець зникає на площині недалеко від ріллі: може, це тільки звичайна перерва, а далі огорожу розорано.

W—кінець переходить через вершину мокрого яру, й тягнеться майже рівнобіжно до нього, обходячи його; кінець зникає теж на площині, але цю частину огорожі досліджено недосить.

Загальний протяг огорожі більший, як 640 метрів.

На площі головного двору, особливо на валу, що на S,—є значне число круглих ям. Такі самі ями є на вузькому розі, що на S від головного двору. Там їх розкидано переважно на схилі до мокрого яру.

Городище зараз частково розорано (головний двір, напольну частину його огорожі, та вузький ріг на S).

Остання частина, також і додаткові огорожі,—під лісом.

Знахідки: уламки посуду з дірочками на вінці на розі,—(на ріллі у головному дворі, по ямах та на ріллі перед другою додатковою огорожею).

На археологічній мапі проф. Д. І. Багалія не зазначено. Розшукали його вперше О. О. Потапів та я, р. 1925.

13. Городище в 2-х кл. на S від с. Яковлівки, кол. Харк. пов., на ярах р. Ржавець (л. допл. р. Мерефя), у смузі лісів лівобережжя р. Мікі. Городище розташоване на горбовині, яку окреслюють мокрі яри Довгий (з W) та Басмач (з NO), що тут такі сполучаються. Назовня частина—на S та SO.

Площа городища більша, як 11000 метрів. Огорожа протягом 375 метрів складається з рову та валу. Лише понад крутим порівняльно схилом до яру Довгого, рів та вал заступають долишня та горішня тераси. Ширина огорожі до 17 метрів з напольного боку, з інших боків вона вузкча. Височина—метрів 3. Вхід на SO. Коло входу, на гребені валу—яма. 6 декілька ям на горішній терасі (на SW). Окремі ями по різних частинах огорожі.

Городище розташоване в лісі. Знахідок не було.

На Археологічній мапі проф. Д. І. Багалія не зазначено. Розшукали його вперше р. 1925, І. Н. Луцкевич, О. О. Потапів та я.

У колишньому Зміївському повіті.

14. Городище в 2 кл. на О від с. Водяного, на пр. березі р. Удів, у колишній смузі лісів.

Городище розташоване на горбовині, що її окреслюють два рівнобіжні яри з NW та SO) та на N—схилом до долини р. Удів. SW бік—напольний. Підковуватий вал від яру до яру відокремлює площу головного двору (5000—6000 кв. метр.). Огорожа складається з невисокого валу та неглибокого рову з одним входом. На віддалі 200 метр. перед огорожею, на пологішому схилі, огорожа передгороддя, теж підковувата; раніш вона була значно міцнішою, ніж головна огорожа, але тепер її майже зовсім розорано та розкопано.

На площі головного двору—декілька ям (коло 15).

Знахідки, як на площі головного двору, так і на площі передгороддя—уламки посуду з дірочками по вінцю, амфор та інших (частіше) і рідного слов'янського посуду (рідко).

На мапі проф. Д. І. Багалія не зазначено. Розшукав його вперше А. Н. Волненко.

15. Городище в 2 кл. на N від х. Коробових, на пр. бер. Сіверського Донця, в межах великого Гомільшанського лісу.

Городище розташоване на одинокій горбовині, що її окреслюють з 0 крутий схил до Донця, з S—схил до ярка, що впадає до Донця нижче городища, а з W та N схил до ярка, що впадає до Донця вище городища.

Схил на N сильніше пологіший, ніж інші та переходить у вузький та довгий ріг, що тягнеться до гирла яру.

З боку схилу до Донця городище не захищене, але краї валу круто обриваються й, мабуть, їх зруйновано завалами в Донець. З інших боків понад краєм схилу тягнеться вал.

З S, на звороті від Донця, нижче валу, є дві тераси: перша з них має протяг не більший як 20—30 метрів, а друга, розташована нижче, тягнеться під крутим та високим схилом. Ця тераса, мабуть, природна. Перед зворотом на NO перша тераса знову починається, а після звороту її заступає рів, що оточує городище з W та N, прилучаючись до крутиці над Донцем.

З навального (W) боку огорожу скріплено другим валом та ровом, а перед останнім ще й глиссом, при тому на SW поміж другим валом та ровом є ще й тераса.

На N рів значно поширюється, утворюючи мов невеличку фортецю, що її захищає валоподібний зовнішній край рову. Перед цим поширенням на зовнішньому краю рову, на схилі до яру, є ще одна невеличка фортеця: вал, що оточує площу не більший як 100 кв. метр. На віддалі—100 метр. від N—частини огорожі понад крутим схилом до яру, тягнеться тераса, що, наближаючись до Донця, переходить у рів. Протяг огорожі 385 метр., незахищена частина (над Донцем)—125 метр. Ширина огорожі (з напольного боку) 50—57 метр., височина від 7,5 м

12,5 метр. (на схилі). Площа городища — 15000 кв. метр. Вхідів — 3: на N, S та SO.

Двір городища покривають численні ями, що мають діаметр від 2 до 10 метрів та глибину від 0,5 до 2 — 3 метрів. Ями скупчено переважно коло вхідів та напольного боку. Іноді ями однакового розміру та форми розташовано по прямій лінії.

Деякі ями є й на вузькому та довгому розі, що тягнеться від городища на N.

На кінці цього рогу є дві огорожі, що складаються з рову та валу, але вони обернені на S, себ-то вбік городища, чому й не можна вважати їх за частину останнього.

Городище розташоване в лісі. Як по схилах, так і на горішній площі та на валу — зустрічається багато дрібного, іноді й великого каміння (лісковець). Можливо, що каміння грало деяку роль, коли будували городище.

Знахідки на городищі належать переважно до скитської доби, а по схилах зустрічаються знахідки з пізніших епох (татарської).

Р. 1923, коло городища випадково знайдено скарб срібних речей.

Городище зазначено на мапі проф. Д. І. Багалія. Раніших вказівок не було.

Знахідки по городищах, що їх описано, іноді нечисленні, але майже одноманітні, здебільша не залишають сумніву в тому, що час будування цих городищ стосується скитської доби. Деякий сумнів залишається тільки що-до городища коло с. Водяного, до якого ми ще вернемося нижче.

Огляд зібраного матеріялу показує, що розташування городищ скитської доби більш-менш одноманітне; вони розташовані: 1) по місцях, що тепер або раніш були вкриті лісом, переважно, по великих лісних масивах, 2) по горбовинах (більш-менш рогоподібних), що мають, переважно, але не обов'язково значний природній захист, 3) переважно, понад дрібними річками та мокрими ярами, по їхніх вершинах частіше, ніж коло гирла, на деякому віддаленні від більш-менш великих річок. Виняток: Боголюбівське городище, городище коло с. Водяного та Коробівське, при чому й тут є мокрі яри, ближчі та приступніші, ніж річка.

Тяжіння до дрібних річок та мокрих ярів є, здається, найхарактернішою рисою розташування городищ скитської доби, чим вони різняться від городищ слов'янської доби, що в тих самих місцях Харківщини розташовані майже тільки по високих горбовинах, на правобережжі великих річок (Пела, Ворскла, Удів, Сіверського Донця).

Це дає можливість, серед городищ, ще не досліджених, але про які ми маємо відомості, відзначити низку городищ, що їх з огляду на місце, де вони розташовані, є можливість залічити до скитської доби. Таких городищ є не менше, як 20.

З 15 городищ, які досліджено, 6 належить до сточища Дніпра, останні — до сточища Донця.

Саме географічне розташування городищ Дніпрового сточища показує на їх безсумнівний зв'язок з Більською групою городищ скитської доби, що дослідив В. А. Городцов¹⁾.

Більська група складається, як відомо, з 3-х великих городищ (Західного, Східного та Куземинського), що їх влючено до спільної, мішаної та надзвичайно довгої (більше, як 30 кл.) огорожі. Ці городища розташовані на межі Харківщини, на вододілі Ворскла та Псла.

Городища Дніпрового сточища на Харківщині розташовані на NW, W та SW від Більської групи, на рівному, майже, віддалені від неї, немов утворюють її оборонну лінію. NW група — 3 городища на Ворсклі, 35—43 кл. від Більського, W-група — 2 городища на Мерлі (43—44 кл.). На SW — одне городище на Коломаку (49 кл.). До цього треба додати, що на цій лінії є ще декілька городищ, що їх досі не досліджено, але правдоподібно скитських. Коли й їх навести на малу, зв'язок усіх цих городищ з Більською групою буде ще виразніший. На N від Ворсклянської групи є ще два городища: Зубівське та Мало-Історопське (45 та 63 кл. від Більського), по обидва боки вододілу Псла та Ворскла. Між Мерлом та Коломаком — Хрущево-Микитівське городище, на пр. допл. Мерчика (коло 60 кл. від Більського).

На W від Коломацького городища — Грашківське (48 кл. від Більського), що його дослідив та визнав за скитське М. Я. Рудинський (на межі Полтавщини та Харківщини).

Разом 10 городищ, що вахлярувато розташовані перед Більською групою.

Треба занотувати їх нахил до формування тісних пар (Дубівське та Кам'янське — 12 кл., Полково-Микитівське та Городнянське — 3—4 кл., Коломацьке та Грашківське 10—11 кл.).

Є доцільність та деяка одноманітність у розташуванні кожного з цих городищ зокрема. Більська група замикає вододіл Псла та Ворскла. Зубівське та М.-Історопське — по обидва боки Сагайдачного шляху, що йшов тим самим вододілом. Полково-Микитівське замикає вододіл Ворскла та Мерла. Усі інші розташовані по сточищах правих берегів більш-менш великих річок, немов долини прикривають їх з півдня.

Усі городища цієї групи (крім Боголюбівського) мають низку спільних типологічних рис як між собою, так і з Більськими городищами.

Найбільше з них Полково-Микитівське городище, своїм устроєм найбільше наближається до Більських городищ (Західного та Східного): 1) розташування на вододілі, 2) майже така сама велика площа, 3) одні

¹⁾ Труды XVI Арх. С'езда. Т. III.

огорожа без передгороддя, 4) глисис перед зовнішнім краєм рову, 5) поелища.

Захищені площі останніх городищ (головних огорож та передгородь) мають значно менший розмір (12 тис.—140 тис. кв. метрів), ніж Полково-Микитівське, але поміж собою майже однаковий. Розподіл площі між головним двором та передгороддям теж одноманітний: головна огорожа має 45—54000 кв. метр., решта площі під передгороддями. Тільки Дубівське городище має площу головного двору 110000 кв. метрів та під передгороддями тільки 30000 кв. метрів.

Майже ті самі розміри площі мають Мало-Історонське городище (43 тис.—54 тис. кв. метрів) та Хрущево-Микитівське (45000 кв. метрів), Зубівське — значно більше й, мабуть, буде подібне до Полково-Микитівського.

Типологічні риси цих городищ такі:

1) Головна огорожа або зовсім не має перерв (окрім входів), або має лише невеликі перерви понад крутими схилами.

2) Огорожа, звичайно, нормального типу (вал та рів, без глисису), при тому по схилах рів переходить у терасу, або зникає частіше, ніж вал, що краще зберігається. В. А. Городцов, що в розрізах валів Західного Більського городища знаходив шари попелястого ґрунту, зазначає, що для збудування валу матеріял брали не тільки з рову, але й з внутрішньої площі городища. Таке саме явище спостерігається й на Дубівському городищі та, мабуть, було загальним для усіх городищ цієї групи явищем.

3) Ширина головних огорож (25—35 метрів) трохи менша, ніж на Більських. Височина-ж: іноді не менша. Огорожі передгородь різноманітні: вони то слабші, ніж головні, то рівновартні, то сильніші за них.

4) Головні огорожі мають 3—4 входи: 1) на напольний бік (1—2), звичайно найбільшої ширини, 2) на мокрий яр або річку, 3) на сухий яр. Входи частіше розташовано над схилами ярів та ярків (всі входи Дубівського, Кам'янського та більша частина входів решти городищ). Лише 3 городища мають по одному входу з напольного боку, на деякому віддаленні від схилів.

5) Коло значної частини входів, по обидва боки, звичайно, є характерні ями, здається, рештки якихось укріплень воріт.

6) Кількість та розміри передгородь, здається, залежать від характеру місцевості та внутрішньої історії кожного городища окремо. Передгороддя Дубівського та Кам'янського городищ мають, здебільшого, цілком виразне призначення: N та SO передгороддя Дубівського і W та горішня частина N — передгородь Кам'янки — це передгороддя, які збудовано, щоб захистити входи.

S передгороддя Дубівського та долишня частина N передгороддя Кам'янки — це передгороддя, що захищають хід до води.

Решта передгородь має не так виразне призначення: можливо, що за

мету їх збудування було поширення житлової площі. Таке саме призначення, без сумніву, мають передгороддя Коломацького та Городнянського.

Входи з напольного боку (передгородь) цих городищ захищено дощковими огорожами.

Засоби прилучення огорож передгородь до головної огорожі майже завжди одноманітні: рови головного двору та передгороддя сполучені вал передгороддя закінчений.

7) Що-до слідів оселі, то великі городища (Більські—Західне та Східне—Полково-Микитівське) мають попелища. Рентга, здебільшого, має ями (на гребені, на внутрішньому схилі валу та на останній площі).

Коломацьке городище та внутрішні площі Городнянського—цілком розорано, — тому й не можна вирішити, чи були тут ями, чи попелища.

Боголюбівське городище зовсім іншого устрою й аналогій у Дніпраському сточищі немає.

З 9 городищ, що розташовані в сточищі Донця, 7 мають деякі спільні типологічні риси, а 2 скоріше належать до Дніпраського типу.

На цих останніх (Закозарівське та Шейрманівське) ми зустрічаємо: 1) такі самі, як по городищах Дніпраського сточища, порівняльно великі, площі городища (43 тис.—115 тис. кв. метрів) без передгородь, 2) майже такі самі широкі огорожі (20—30 метрів), 3) також вал в схилах зберігається частіше, ніж рів, 4) така сама кількість входів в їх розташування, 5) також розташовані вони на двох рівнобіжних річках, близько одне від одного (5—6 кл.), утворюючи характерну «пару» та 6) цими річками прикриваються з півдня.

Зовсім одмінний тип дають усі інші городища сточища Донця, як нам відомі.

Два з них (городища при х. Караван та городище при х. Городище) дають ясний образ поступовного розвитку городищ цього типу.

1. В основі кожного з них лежить порівняльно невеличка площа (18 тис.—24 тис. кв. метрів), що її захищають тільки рів, або долина, тераса та горішня тераса. З боку більш-менш крутих схилів огорож зовсім немає.

2. До головної огорожі прилучені міцніші огорожі передгородь, які складаються завжди з рову та валу.

3. До огорожі першого передгороддя (при х. Городище) прилучена огорожа другого, ще міцніша. З напольного боку вона складається вельми протязі з подвійної огорожі та глянису.

Рентга городищ дає такі варіанти: Баранівське городище має слабку таку невеличку площу головного двору (8000 кв. метрів), такі самі риси устрою головної огорожі в тій частині, що обернена до ярів, та такі самі риси устрою передгороддя. Що-до напольного боку головної огорожі то здається, що її перебудовано одночасно з упорядкуванням огорож передгороддя, бо передгороддя будували з боку ярів, а ця частина головної огорожі залишалася напольною.

За решту головної огорожі, що її не перероблено, треба вважати частку огорожі перед сучасною головною огорожею. На доказ цієї думки можна зазначити, що головна огорожа напольного боку має більше подібності до частини огорожі передгороддя, яке до неї прилучене, ніж до свого власного продовження поза прилученням.

Огорожа Яковлівського городища (площа 11000 кв. метр.) має більше подібності до огорожі перших передгородь зазначених городищ, ніж до їхніх головних огорож, так само як і огорожа Короб'ївського городища (площа 15000 кв. метр.) з напольного боку цілком подібна до огорожі вального боку другого передгороддя городища при х. Городище.

Складніший образ дає городище Велико-Данилівське. Головний двір (площа 10000 кв. метр.) укріплено подібно, як і головний двір городища при х. Караван: так само понад схилом до одного яру—горішня тераса та рів, що його на деякому протязі заступає долишня тераса, також немає ніякого захисту збоку другого яру. З напольного боку маємо рів та низький вал, бо там плочина, а не пологістий схил, на якому, звичайно, утворюються горішні тераси. На південній частині головного двору—подвійна огорожа. Здається, що це подвоєння зроблено пізніше, можливо, одночасно з улаштуванням огорожі передгороддя, щоб зміцнити огорожу з боку вузького уншика пологістого рогу, який тягнеться на S.

На доказ цієї думки можна зазначити, що зовнішній вал більше подібний до горішньої тераси, ніж до валу, а внутрішній вал, в тій частині, де є подвоєння—цілком виразний, а поза сполученням років—він також набуває характеру горішньої тераси.

Що до передгородь, то, можливо, що за огорожу першого передгороддя треба вважати не міцну огорожу сучасного передгороддя, а першу додаткову огорожу, що має риси подібні до огорож перших передгородь інших городищ, дарма що слабкіша за них.

Тоді треба припустити, що площа городища понизилася спочатку до першої додаткової огорожі, потім, мабуть, і до другої, а ще пізніше, може під час будівництва другого передгороддя, при х. Городище, чомусь зменшилася до сучасної міцної огорожі передгороддя (12500 кв. метр.).

Ця остання огорожа є найміцніша з тих, які досі зустрічалися в столиці Донця.

Городище коло с. Водяного, тільки здогадно можна застосувати до скітської доби. На доказ можна вказати: 1) знахідки уламків посуду з дрічками на вінці, численніші, ніж посуду слов'янського, 2) ями за головному двору, подібні до ям, що зустрічаються на городищах скітської доби, 3) більшу міць зовнішньої огорожі супроти огорожі головного двору (по слов'янських городищах—навпаки). Коли так, то тип огорожі головного двору (нормальний тип) схожий більше до огорожі перших передгородь, а зовнішня огорожа колісь міцніша, а зараз цілком зруйнована, можливо, відповідала своєю міццю огорожі другого передгороддя х. Городище.

Загальні риси всіх городищ сточища Донця (крім Закозарівського та Шейрманівського) такі:

1) Порівняльно малий головний двір (S — 24000 кв. метр.).

2) Поступовне збільшення міцності огорож від головної до зовнішньої.

3) На прилученні огорожі передгороддя до головної, рів головної звичайно пересипано, а вал передгороддя сполучається з валом головної двору.

При цьому головний двір та двір передгороддя немов сполучаються і головний двір втрачає своє самостійне значення, чого зовсім не спостерігаємо по городищах Дніпрянського типу.

4) Передгородь, що мали-б спеціальне призначення захищати вхід — ми не зустрічаємо, та й взагалі входи ніякого особливого захисту не мають.

5) Вал частіше переходить у горішню терасу, ніж рів у долишню. Слідів підсилки у вал ґрунту з внутрішнього боку городища не зустрічалося.

6) Зустрічаються подвійні огорожі та, звичайно, ще й глієс перед ними; взагалі-ж огорожі слабкіші від огорож Дніпрянського типу.

7) Що-до слідів оселі, то іноді зустрічаються ями: на Вел.-Данилівському, Водянівському, а, особливо, на Коробівському городищах.

Попелища стрічалися коло городища біля х. Караван, але на площі самих городищ виразних попелищ досі не знайдено.

Отже, городища скитської доби, на території Харківщини, виразно розподіляються своїми типологічними рисами на дві групи. Найцікавіше те, що ці групи розмежовані територіяльно, за одним тільки винятком Боголюбівського городища, що своїми типологічними рисами подібне до городищ Донецького типу.

Гостре територіяльне розмежування дає, як нам здається, підставу вважати, що городища ці існували більш-менш одночасно, а одноманітність розташування та однакова майже кераміка, за винятком чорно-глиняного посуду, що, здається, частіше зустрічається по городищах Дніпрянських, ніж Донецьких, з одного боку, та різниці типологічних устроїв городищ з другого, дають підставу припустити, що ці городища належали двом окремим паростам одного народу.

Один з цих паростів мешкав у Дніпрянському сточищі, та, здається, мав центр у Більському городищі, другий — в сточищі Донця — Маяк Удами та їх допливами.

Географічне розташування городищ Більського (Дніпрянського) типу справляє враження планової колонізації сточища Ворскла та його лівих допливів Мерла й Коломака, а владання в сточище лівих допливів Удами устрій городищ Закозарівського та Шейрманівського в безпосередній близькості від городищ Донецького типу показує, здається, на наступний характер цієї колонізації.

Щодо городищ Донецького типу, то поступовий розвиток їхньої огорожі дає деякі підстави для хронологічного розподілу їх.

Якщо припустити, що огорожі одного типу й виникали більш-менш одночасно, то й у стічці Донця ми маємо деякі вказівки на напрямки колонізації.

Усі городища, розташовані на SO від городища при х. Городище, вже не мають огорож найдавнішого типу (городища коло Яковлівки та Водяного), а городище Коробівське, розташоване ще більше на S, має тільки огорожу найміцнішого типу.

Поступовне зростання сили огорож та одночасне перероблення деяких частин ранішніх огорож наводить на думку, що причиною цього був зріст небезпеки життя; за це особливо красномовно кажуть величезна огорожа передгороддя Данилівського городища та ускладнена огорожа другого передгороддя коло х. Городище.

Чи є зв'язок між наступом Більської колонізації — з одного боку, зростанням сили огорож у городищ Донецької групи та колонізаційним рухом на SO — з другого, чи ні, цього питання, зрозуміло, розв'язати ще не можна, та й взагалі висновки з цієї статті, які не мають ще твердої підстави в студіюванні кераміки та спираються лише на невеличкий кількості фактів — є не що більше, як робоча гіпотеза, яка має допомогти при дослідках.

ENCEINTES DE L'ÉPOQUE SCYTHIQUE DANS L'ANCIEN GOUVERNEMENT DE KHARKIV.

N. FUKS.

Durans ces derniers 4—5 ans, l'auteur parmi les autres collaborateurs du groupement de Kharkiv qui travaille sous la direction du professeur A. Fedorovsky, a pris part aux recherches faites dans les enceintes protohistoriques qui se trouvent sur le territoire du gouvernement de Kharkiv. L'article présent est un résumé d'observations et de quelques conclusions préliminaires touchant les 15 enceintes de l'époque Scythique sur le territoire d'anciens districts: d'Okhtyrka, Bohodoukhiv, Valky, Zmiiv et Kharkiv.

Les enceintes suivantes ont été explorées:

I. Dans le bassin de la rivière Vorsklo (l'affluent gauche du Dniπρο): 1) Doubovské près du village Sosonka, 2) Kamenské près du village Kamenka, 3) Boholioubovské près du village Nikitovka, 5) Horodnianské près du village Horodné, 6) Kolomatské près du village Kolomak.

II. Dans le bassin de Siv. Donetz (affluent du Don): 7) Zakozarovské près du v. Zakozarovka, 8) Scheiermanovské près du v. Scheiermanové, 9) l'enceinte près du v. Karavane, 10) l'enceinte près du v. Horodichtché, 11) l'enceinte près du v. Baranivka, 12) l'enceinte près du v. Velyka Danylovka, 13) l'enceinte près du v. Iakovlivka, 14) l'enceinte près du v. Vodiana, 15) l'enceinte près des villages Korobovy et Zaïtzevy.

Les enceintes de l'époque scythique dans la région de Kharkiv sont d'ordinaire situées sur le cours de petites rivières et au bord de ravins humides. Elles se trouvent dans des parages recouverts autrefois (et même aujourd'hui) de forêts considérables et sont généralement un peu éloignées des grands cours d'eau, c'est ce qui distingue les enceintes scythiques des enceintes slaves.

D'après l'arrangement de leurs remparts, d'après la façon dont les enceintes se trouvent en avant des clôtures principales s'y joignant, d'après les particularités de l'arrangement des portes et surtout d'après les places que défend le rempart central les enceintes se divisent en deux groupes distincts.

Les enceintes du bassin du Dnipro et deux des enceintes (Zakozarovské et Scheiermanovské) du bassin du Don appartiennent au premier de ces groupes. Tous les autres enceintes du bassin du Don et l'enceinte Boholioubivské du bassin du Dnipro se rapportent au second groupe.

Les particularités du premier groupe sont: une dimension considérable des enceintes centrales (pas moindre que 44000 — 450000 mètres carrés). Le type normal de l'enceinte qui se compose généralement d'un rempart d'un fossé et rarement d'un glacis, (sur les pentes le rempart se conserve mieux que le fossé) la façon par laquelle les remparts se trouvant au devant de l'enceinte principale se joignent à l'enceinte centrale est caractéristique; le rempart de l'enceinte en avant de la principale se réunit au fossé dans la cour principale: la signification indépendante de l'enceinte centrale se conserve par ceci; des fossés caractéristiques des deux côtés de la porte sont évidemment des traces de quelque batisse défensive.

Я
Г
К
В
М
Т
Р
Ф
Д
С
В
К
М
П

ЯК
КЛ
ДЛ
ТОГ
ВАЛ
ДР
ХР
РУ

бав
тур
№ 5
Рно
220
Муз